

לשוננו לעם

עורך: משה פלורנטין

מתוך

כרך נו, תשס"ז

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

הלשון כחומר ביד המשורר

במאמר זה אני מבקשת להציג כיוונים לחקר לשון הפיוטים והשירים מימי הביניים, מזווית הראייה של חוקרי הספרות הנזקקים לממצאים הלשוניים מתוך עניינם בערכים הפואטיים והאסתטיים של השירה. הלשון היא חומר הבניין שממנו המשורר יוצר את שיריו. הבנת התפיסה הלשונית העומדת בבסיס כל יצירה הכרחית אפוא לחוקר הניגש אל טקסט פיוטי. אך בבדיקת לשון השירים יש הבדל גדול בין חוקר הלשון לחוקר הספרות. חוקר הלשון מנסה לפרק את השיר לגורמיו ולתאר את אבני הבניין שבו: המילונאי יחפש מילים מחודשות ומשמעויות ייחודיות; העוסק בתורת ההגה יבדוק את חרוזי השירים וינסה ללמוד מהם על דרכי הגייה; חוקר תורת הצורות יבלוש אחר נטיות וגזירות פייטניות אופייניות של הפועל או של השם. כל אחד מהם ימצא בשירים חומר רב. דבר אחד יישאר מחוץ לתחום העיון: השיר כשיר. ובזה נבדל חוקר הספרות מחוקר הלשון. חוקר הספרות לומד את החומר הלשוני שמספקים לו אנשי הלשון, ולעתים חוסף את המידע הזה בעצמו, אבל לא כמטרה אלא כאמצעי. לאחר לימוד הממצאים הלשוניים לסוגיהם הוא חייב לשאול לשם מה בא כל שימוש לשוני בשיר, מה מקומו בפואטיקה של המשורר ומה תרומתו בהקשרו בשיר המסוים.

אבהיר את הדברים בעזרת דוגמאות מכמה תחומים. לא אוכל להקיף כאן את כל תחומי העיון הלשוניים, ואביא אפוא רק כמה מן הבולטים שבהם, אשר יש בהם עניין מיוחד. אפתח בעניין שעדיין לא נתחוויר לי כל צורכו, אך ודאי יש בו כדי לעורר למחשבה מחודשת, והוא בתחום אוצר המילים של הפייטנים הקלסיים בארץ ישראל.

אוצר המילים

כאשר אנו בודקים את אוצר המילים של הפייטנים הקלסיים, בולטת מיד עובדה חשובה אחת: למרות הזיקה העמוקה של הפייטנים אל מדרשי חז"ל הם מרבים להשתמש בלשון המקרא. אמנם אין הם מתנזרים מלשון חכמים, אולם ניכרת זהירות משימוש במילים לועזיות, בעיקר יווניות אך גם ארמיות, המצויות בשפע

* המאמר הוא נוסח מעובד של הרצאה שנישאה במליאת האקדמיה ללשון העברית בישיבה רנ"ה, ביום ט"ו במרחשוון התשס"א (13 בנובמבר 2000).

במדרשי ארץ ישראל. וכבר לפני שנים הראה יוסף יהלום שינוי מתרגם מילים יווניות המזדמנות לו במדרשים שהוא בוחר לשלב בפיוטיו, וכיוצא בהן צירופים ארמיים הלוּבשים צורה עברית מחודשת.¹ דוגמה מפורסמת היא הביטוי **בגילוי ראש**, שאיננו אלא תרגומו של בְּרִישׁ גִּלְי – תרגומו הארמי של **בִּיד רַמָּה**.²

אבל מתברר שלא כל הפייטנים הקלסיים בארץ ישראל התנזרו ממילים לועזיות. דרך משל, אנו מוצאים את המפורסם בפייטנים הללו, ר' אלעזר בירבי קליר, מביא בקדושתאות שלו לחג השבועות כמה וכמה מילים שמקורן יווני, כגון **פְּמִלְיָה**, **ביסוס**, **סנהדריות** ו**נוטריקון**.³ האם מעתה עלינו לתקן את הקביעה בדבר הימנעותם הכללית של הפייטנים משימוש ביוונית?

חוקר הלשון יוכל אולי להסתפק ברשימת המילים היווניות ובעובדה שהן קיימות בפיוט ארץ-ישראלי קלסי; חוקר הספרות חייב לבדוק עניינים נוספים. השאלות שסקרנו אותי הן: באיזה הקשר משתמש הקלירי במילים אלו? האם השימוש חופשי, ומילים לועזיות – בצד מילים אחרות מלשון חכמים – פזורות בטקסט בשווה, או שמא הן תופענה בקטעים מסוימים, בעוד שבקטעים אחרים יימנע הפייטן מן השימוש בהן? ואם כן הוא, מה תפקידן של המילים הלועזיות באותם קטעים שהן מופיעות בהם?

התשובה המפתיעה היא שאכן אין הקלירי משתמש במילים הלועזיות באופן חופשי, והוא מביא אותן רק במקומות שבהם יש להן תפקיד פואטי או סגנוני. דרך משל, המילה **נוטריקון** באה בפיוט החמישי בקדושתא דווקא. זה פיוט שבו נהגו פייטני ארץ ישראל לצטט מדרשים כמעט כלשונם,⁴ ומכיוון שמילה יוונית זו היא מילת מפתח במדרש המצוטט, הפייטן החליט שלא לוותר עליה. כנגד זה בפיוטי הפתיחה של הקדושתא, שבהם הוא נוהג לרמוז למדרשים באופן דק ולא לצטטם או לספרם בהרחבה, השימוש בלשון חכמים, ובעיקר במילים לועזיות, מוגבל ביותר. ממצא זה אינו מפתיע את כל הבקיא בדרכי הפיוט. אבל ממצא אחר מלמד שהקלירי ידע לנצל מילים זרות – ובמונח זה אני כוללת את כל המילים מלשון חכמים שאין פייטנים נוהגים להיזקק להן, ובכללן המילים שמקורן יווני – כדי ליצור אפקט שירי ייחודי. הדבר עולה מתוך אחד הפיוטים המקיפים והמיוחדים

1. יוסף יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה, עמ' 41–49.
2. ר' מנחם זולאי, "עיוני לשון בפיוטי יוני", ידיעות המכון לחקר השירה העברית ו (תש"ו), עמ' רט (=מנחם זולאי, ארץ ישראל ופיוטיה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 505).
3. ר' שולמית אליצור (מהדירה), רבי אלעזר בירבי קליר: קדושתאות ליום מתן תורה, ירושלים תש"ס, עמ' 82.
4. ר' שולמית אליצור, "קהל המתפללים והקדושתא הקדומה", שולמית אליצור ואחרים (עורכים), כנסת עזרא – ספרות וחיים בבית הכנסת: אסופת מחקרים מוגשת לעזרא פליישר, ירושלים תשנ"ה, עמ' 172–177, 184–188; יוסף יהלום, פיוט ומציאות בשלהי הזמן העתיק, ירושלים תש"ס, עמ' 210–225.

לחג השבועות, המכונה "סדר עולם". מדובר בפיוט ארוך, הפותח במילים "אגמי קרים" ומספר בדרך מיוחדת את תולדות העולם עד מתן תורה.⁵ פיוט זה הוא המוקד בקדושתא כולה. והנה, אמנם פזורות בו מילים "זרות" מן הסוג שציינתי, אך בהיותן נדירות הן כמעט אינן מורגשות. לא כן בקטע הסיום של הסדר. בקטע זה באות לפתע מילים מלשון חכמים, ובכללן מילים יווניות, בצפיפות מפתיעה. הנה אחד מן הקטעים האופייניים של הסדר, השופע חידושי לשון פייטניים אך נקי משימוש בלשון חכמים:⁶

הַזֹּאת כְּבוֹדָה בְּחֶדֶר עַד אֲנָה נְהוּגָה
הִיא לִפְנֵי לִפְנֵי כְּנוֹסָה בְּלִי תוּגָה
הֵן כְּעֶרְוָמָה מְבִלִי לְבוּשׁ צָגָה
הֵלֵא לָהּ סִיבְרָתִי בְּלִי תַעֲגִין וּתְפֹגָה
הַיּוֹתָהּ צְפוּנָה תּוֹשִׁיָה לְמוֹגָה 5
הַמְתִּיק טַעַם לָפָה לְהַנְשִׁיק עֲרִיגָה
הַמְשַׁלֶּשֶׁת בְּמַצּוֹת חֲגִיגָה
הַבְּטַחְתָּ בְּעֲלִיָּה מְסִיגָה
הִיא יָפָה מַעֲתֶקֶת מִדְּאָגָה [...] 10
הַנוּוָה וְהַמְעוֹנָגָה.

5. ר' אליצור (לעיל, הערה 3), עמ' 171–191. על הסוג ואופיו ר' שם, עמ' 15–16.
6. בקטע באות שאלות, כנראה מפי הקב"ה, על מצב התורה עד שלא ניתנה לישראל, והפירוש המוצע להלן הוא בכיוון זה, אך הדברים אינם בטוחים. ביאור הקטע: **1 הזאת**: כינוי לתורה, על פי דברים ד, מד. **כבודה**: נכבדה; ומצוי כאן רמז דק להיות התורה צפונה מעין כול; הש': "כל כבודה בת מלך פנימה" (תהלים מה, יד). **בחדר ... נהוגה**: עד מתי תהיה התורה מונהגת בהצפנה בחדרי חדרים? **2 היא ... כנוסה**: והרי היא מוכנסת ומוסתרת לפניי ולפנים, במקום מוצפן ביותר. **בלי תוגה**: בלא צער ויגון; אך משמע הדברים כאן קשה, ואולי הכוונה: בלא שיצטערו על יגיעתה תלמידי החכמים. **3 הן ... צגה**: הן היא עמדה כל אותה עת כערומה בלי לבוש, וכנראה: בלא שידרשוה ויפרשוה. **4 הלא ... סיברתי**: דברי הקב"ה (או הפייטן בשם עם ישראל). **בלי תעגין ותפוגה**: בלי צער (תעגין – לשון עגניות ובדידות) ובלי שלבי יפוג; ומשמע הדברים כנראה: קיוויתי שהתורה תינתן בלי כל צער. **5 היותה ... למוגה**: שיעור הטור: התורה ("יתושיה") הייתה צפונה על מנת לפקוד ולמוגג את הבריות (כלומר להמס את לבם וליישר את דרכם) בבוא העת. וללשון "יתושיה למוגגה" הש' איוב ל, כב. **6 המתיק ... עריגה**: והתורה ערגה להינתן לבריות, לנשקם ולהמתיק את דבריה בפיחם; הש' יחזקאל ג, ג; שיר השירים א, ב, ומדרשו על מתן תורה בשיר השירים רבה. **7 המשלשת ... חגיגה**: כינוי לתורה שנאמר בה "שלש רגלים תחג לי בשנה" (שמות כג, יד). **8 הבטחת ... מסיגה**: והיא מביאה את שומריה להשיג ("מסיגה" כמו "משיגה") את ההבטחות האמורות בה מפי ה' ("בעליה"). **9 היא**: התורה. **מעטקת**: מסירה, מסלקת. **10 הנווה והמעונגה**: ירמיהו ו, ב, ומוסב כאן על התורה.

זאת כנגד קטע הסיום:⁷

תַּעֲצוֹנָם קוֹל בְּאֶלְפֵי שְׁנָאן שֶׁת כִּינוּסִיָּה
תִּכְנְנוּ רִיבּוּתִיִּים בְּחוֹסֶן גִּיּוּסִיָּה
תּוֹאֵר פְּמִלְיָה שְׁלו בְּעוֹשֶׁר נִכְסִיָּה
תִּפְסּוּ כָּלִי הוֹד לְהִסְתוֹפֵף בְּצֵל חוּסִיָּה
5 תִּקְיֵף וְאֲדִיר חֵד בְּמִשׁוּשִׁיָּה
תִּרְיֹזֶת זָרִים מִתּוֹךְ פְּנִיקִטִיָּהוּ בְּקִלְסִיָּה
תָּמור כִּי קוֹל נִידָד בְּהֶמָּה וְחִיָּה לֹא נִשְׁמַע בְּבִיסוּסִיָּה
תִּמְהוּ אֲרָאֵלִים בְּזָכוֹת מִפְּרִנְסִיָּה
תִּנּוֹתוֹ לְצִיר לְהִזְהִיר עוֹמִסִיָּה
10 תּוֹקֵף חֲרָדָה וְרַעְדָּה נִשְׁמַע בְּכָל גִּיא וְאֶפְסִיָּה
תָּמִים תִּיכֵן טוֹב כְּמִטְמוֹנִים מִחֶפְסִיָּה
תִּנּוּ לָהּ מִפְּרִי יָדֶיהָ וְיִהְלֹלָה בְּשַׁעְרִים מַעֲשִׂיָּה.

הקטע הראשון נבחר באקראי מאמצע הסדר. זהו קטע פייטני קשה, אבל אין בו מילים זרות. לעומתו הקטע השני, קטע הסיום, משופע במילים מלשון חכמים – בין עבריות ובין שמוצאן יווני – כגון **תריזה, פמליה, פניקטין, קלס** (במובן החיובי),

7. ביאור הקטע: **1 תעצונם קול**: קול עז ונורא. **באלפי שנאן**: בהמוני מלאכים, על פי התהלים סח, יח. **שת כינוסיה**: נתן ה' במעמד הר סיני, שבו נתכנסו כל ישראל לקבל את התורה. **2 תוכנו**: הוכנו. **ריבותיים**: רבבות מלאכים (על פי תהלים שם). **בחוסן גיוסיה**: בצבאות המלאכים הרבים והעצומים שנתקבצו בעת מתן תורה. **3 תואר... שלו**: מראה הפמליה של מעלה (המוני המלאכים) שבאה עם הקב"ה. **בעושר נכסיה**: בתפארתה הרבה. **4 תפסו... חוסיה**: שיעור הטור: חוסיה, שומרי התורה, בחרו לעצמם כלים של הוד (הם התורה והמצוות) להסתופף בצל ה'. **5 תקיף ואדיר**: הקב"ה. **חד**: שמח. **6 תריזת...** **פניקטיהן**: השי': "את מוצא שעד שלא הוקם המשכן היו אומות העולם שומעין קול הדיבור וניתרזין [=מדעזעזעים ומיטלטלים] בתוך פניקטיהן [=היכליהם]" (ויקרא רבה א, יא [מהדורת מרגליות, עמ' כו]). **בקלסיה**: בשבחה של התורה, שניתנה בקול גדול זה. **7 קול... נשמע**: בעת מתן תורה לא נשמע קול תנועה ("נידד") של שום בעל חיים; השי': "כשנתן הקב"ה את התורה צפור לא צווח, עוף לא פרח, שור לא געה, אופנים לא עפו, שרפים לא אמרו קדוש קדוש, הים לא נזדעזע, הבריות לא דברו, אלא העולם שותק ומחריש" (שמות רבה כט, ט). **בביסוסיה**: שעה שהתורה נתבססה ונקבעה בעולם. **8 תמהו... מפרנסיה**: לכאורה נרמז כאן מדרש שעל פיו המלאכים תמהים על גודל הזכות של עמלי התורה ומרביציה, אך לא מצאתי את מקורו. **9 תנותו לציר**: אמירתו (של הקב"ה) למשה ("ציר"). **עומסיה**: נושאה, ישראל לומדי התורה. **10 תוקף... ורעדה**: חרדה גדולה ורעדה עזה. **בכל גיא**: בכל הארץ. **ואפסיה**: וקצותיה. **11 תמים**: הקב"ה. **תיכן טוב**: הכין וסידר את התורה, ש"אין טוב אלא תורה" (מדרש משלי ב, ט [מהדורת בובר, עמ' 50]). **כמטמונים מחפסיה**: לאלה המחפשים את התורה כמטמון, כלומר מתאמצים בלימודה; על פי משלי ב, ד. **12 תנו... מעשיה**: משלי לא, לא.

ביסוס, מפרנס. אין כל ספק שבקטע הסיום ביקש הפייטן ליצור אפקט סגנוני ייחודי, ובחר במילים אלו כדי לקשט בהן את הקטע בדרך שונה מהמקובל. האם פשוט ניצל את הלשון כדי לסיים את הפיוט הקשה ממילא בקטע קשה ו"מבהיל" עוד יותר? ושמה בשימוש מכוון במילים "בין-לאומיות" ביקש להצביע על הממד האוניברסלי של מתן תורה? את כוונתו המדויקת ודאי לא נוכל לדעת, אבל לענייננו חשוב כיוון הבדיקה: תשומת הלב מופנית מעתה לא אל עצם קיומן של המילים היווניות, אלא אל השימוש הפואטי שעושה בהן המשורר.

חידושי תצורה

חידושי התצורה הפייטניים בשם ובפועל ידועים ומפורסמים, ותיאורים מפורטים שלהם נכתבו שוב ושוב. לאחרונה העשיר אותנו ישראל יבין בכמה מאמרים חשובים בתחום הזה.⁸ כאן לא יעסיק אותי תיאור דרכי התצורה, אלא המשמעות הפואטית של בחירת הפייטן בתצורה זו או אחרת.

כדוגמה אעבור מיצירתו הסבוכה של אלעזר בירבי קליר, מגדולי הפייטנים שעמדו לנו, ליצירתו של משורר אחר, מאוחר יותר וידוע פחות, שחתם כמעט באותו שם – אלעזר בירבי קילר.⁹ עיון בלשונו מעלה תופעה מעניינת: הוא מרבה להשתמש בחידושי לשון פייטניים – רובם כבר לא היו בגדר חידושים בימי – ואולי אף מחדש צורות בעצמו. אלא שרוב הצורות האופייניות ללשון פייטנים ביצירתו מוגבלות לתחום אחד – שמות פעולה. שכיחים אצלו חידושי לשון במשקלים מובהקים של שמות פעולה, כמו קְטִילָה (זְמִימָה, מְהִיכָה), בצד משקלי שם המנוצלים כשמות פעולה, כגון שמות סגוליים (אַהֲבָה, אֶנְחָה, גֶּעֶר, דְּבָב) או משקל קְטִלון (בִּשְׁרוֹן, זִהְרוֹן).

בדיקה מקיפה העלתה שלהעדפה ברורה זו של שמות הפעולה סיבה אחת: הם נועדו למלא את טורי השיר. ר' אלעזר זה לא היה משורר גדול, ואולם נדרש לחבר מערכת יוצר חדשה מדי שבת בשבתו מתוך שמירה על היקף קבוע ועל חוקי תבנית נוקשים. בשימוש בשמות פעולה לצד פעלים מאותו שורש או משורש נרדף חזר, כמעט בלי שהשומעים ירגישו בכך, על תוכן הפעלים והשלים בדרך זו טורים

8. ישראל יבין, "אופיה של לשון הפיוט", משה בר-אשר (עורך), מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 105–118; הנ"ל, "חילופי גזרות בלשון חכמים ובלשון הפיוט", מחקרים בלשון ד (תש"ן), עמ' 161–204; הנ"ל, "צורות לשון חכמים בכתבי-יד של פיוטים", מסורות ט-יא (תשנ"ז) – ספר היובל לגדעון גולדנברג, עמ' 77–89; הנ"ל, "מלשון חכמים ומלשון הפיוט", בלשונות עברית 33–35 (תשנ"ב) – קובץ מחקרים ליובל הע"ה של פרופ' גביע צרפתי, בעריכת מנחם צבי קדרי ושמעון שרביט, עמ' 53–64.

9. על משורר זה ר' שולמית אליצור, פיוטי ר' אלעזר בירבי קילר, ירושלים תשמ"ח. לניתוח שימושו הלשוניים ר' שם, עמ' 98–120, וכאן אני מסכמת רק את הנחוץ לענייננו.

רבים. כך אנו מוצאים אצלו מושאים פנימיים מובהקים, כגון "בְּחִנָּה בְּחִנָּה", "זֶהָר בְּאֶזְהָרָה", "נִנְדָרְז בְּזֶרְזִים", ולצד צירופים מגוונים יותר, כגון "הַקְּשִׁיבְךָ בְּשִׁמְעִי", "אֲשֶׁמִּיד בְּכִלְאָה" (כלומר בכילוי), ובעיקר פעלים ושמות פעולה המציינים אמירה, כגון "דָּבַב הַשְּׁמִיעוּ בְּזֶהְרֹן", "גִּדְ לוֹ בְּאֶמִירָה", "פָּצָה בְּמִלּוּלָה". כאשר פייטן חייב למלא את טורי שיריו ואין לו מה לומר, הוא נדחק ליצור טורי מילואים שבהם הכול "מדברים בדיבור" ו"אומרים מאמר באמירה". השימוש הרחב בשמות הפעולה הפייטניים נועד אפוא אצל פייטן מאוחר זה להעשיר את אוצר המילים של טורי המילואים שלו. פייטנים טובים ממנו השכילו לנצל את החידושים הלשוניים הפייטניים לצרכים פואטיים חשובים יותר.

תחביר

גם בתחום התחביר עלינו להבחין בין תיאור המצב הלשוני לבין ההתחקות אחר מטרת המשורר בבחרו בתבניות תחביריות מסוימות. נתמקד לשם הדגמה בתבנית תחבירית אחת: משפט הייחוד. סוג זה של משפט ידוע כתבנית תחבירית המשרה מתח, משום שחלק הייחוד, שנתקלים בו בראשונה, נתפס כנושא ההגיוני של המשפט, אבל אין הוא הנושא התחבירי שלו, והנושא התחבירי האמיתי מתחרה אתו על הבכורה.

תבנית תחבירית זו בולטת בשכיחותה בפיוטי ר' אלעזר בירבי קילר שדיברנו בו זה עתה, ורבים אצלו משפטים כגון "בְּנִי – אֶהְבֶּתֶם לְעַד לֹא תִכְבֶּה", "הִנֵּה – מִיָּמִי נִחְצוּ", "עוֹלָה – עוֹנוֹת בָּהּ מִתְּכַפְּרִים", "כְּבָשִׁים – פָּסַע לְהוֹבִילֶם" ועוד שפע של דוגמאות. אבל כמעט בכל המקרים הללו אין הפייטן מנצל את המתח שבתבנית. אם כן, מה מביא אותו להשתמש בה? מתברר שעל פי רוב היא מנוצלת לשם פתרון בעיה טכנית. רוב פיוטיו של אלעזר בירבי קילר משורשרים, ושילוב מילות השרשור במשפטים החדשים מתוך שמירה על כללי האקרוסטיכון (המופק מן המילה שאחרי מילת השרשור) לא תמיד פשוט. תבנית משפט הייחוד מאפשרת לפייטן להקדים את מילת השרשור בלי שהקדמה זו תשפיע על המשך המשפט. היא גם מאפשרת יתר חופש בבחירת המילים הדרושות לו לאקרוסטיכון. תבנית תחבירית בעלת מטען ריגושי מורכב ומתוח מנוצלת כאן אפוא לשם פתרון קשיים תבניתיים. הנה למשל קטעים מן היוצר לפרשת צו:¹⁰

לֵאמֹר / גְּמִירַת אֶמְרֵי תַעֲלָה
דָּבַר לְאַחִיד פְּנֵי שְׂכִינָה לְהַקְבִּילָהּ
צוֹ אֶת אֶהְרֹן וְאֶת בְּנָיו לֵאמֹר זֹאת תּוֹרַת הָעוֹלָה

10. שם, עמ' 234. בכל טור שלישי בקטע מצוטטים פסוקי ויקרא ו, א-ה. ביאור הקטע: 1 גמירת: לימוד. אמרי תעלה: דברי תרופה, התורה.

העולה / היא זָבַד טוב בַּהּ יוֹזֵבֵד
5 וְשִׁילֹם שָׁכְרוּ לֹא יֹאבֵד
וְלִבְשׁ הַכֹּהֵן מִדּוּ בֵד [...]

זָד עָמַד פָּנֵי מַעֲוָדָיו
חָקַר מַעַשׂ מַעֲבָדָיו
וּפָשַׁט אֶת בְּגָדָיו

10 בְּגָדָיו / טַעֲנָם וְהִבִּיֵּאם לִפְנֵי אֱהוִיָּה
יֵשֶׁב לְבַעַר עֲצִים בְּשִׁלְהוּבֵי
וְהָאֵשׁ עַל הַמִּזְבֵּחַ תִּקְדַּח בּוֹ לֹא תִכְבֶּה

יש לציין שגם פייטנים קדומים יותר, ובהם ר' אלעזר בירבי קליר, נזקקו לעתים למשפטי ייחוד לשם פתרון בעיית שרשור או אילוצים תבניתיים דומים. אבל אצלם תופעה זו משמשת רק בשולי היצירה ואינה שלטת בה, אולי בזכות העובדה שרוב יצירותיהם אינן משועבדות לכבלים תבניתיים נוקשים.

אצל הקלירי אפשר למצוא גם שימוש מכוון ונאה במשפטי ייחוד, כלומר מקומות שבהם הוא אכן מתכוון להדגיש את חלק הייחוד. הדבר בולט כשחלק הייחוד מתרחב אצלו ומשתרע על טור שלם, והפייטן מדגישו בהעמדתו בראש המשפט כולו, כגון "אֶשְׁכּוֹל אֱוִי תֵּאֲזוֹת כָּל נֶפֶשׁ – בְּצִלּוֹ חֲמִדָּתִי שֶׁבַת מִצּוֹא נֶפֶשׁ"¹¹; וכן "רֵאשִׁי תִּנְיָנִים אֲשֶׁר עַל גְּבֵי חוֹרְשִׁים – רֵאזֹתָם בְּזֶה חֲדָשׁ מִגְרָשִׁים"¹²; "אָדָם יָצִיר עֶפֶר מֵאֲדָמָה – לְאִילֵי מְרוֹם אוֹתוֹ דְּמָה"¹³; "אֲחוֹת אֲשֶׁר לָךְ כְּסַפֶּת – בְּיוֹם

4 זָבַד טוֹב בַּהּ יוֹזֵבֵד : יקבל מתן שכר טוב על הקרבתה. **7 זָד עָמַד** : הכוהן עמד טהור. **פני מעוֹדָיו** : לפני הקב"ה (ואולי לפני ישראל ששלחוהו בברכה). **8 חָקַר** : מוסב כנראה על הקב"ה. **מַעַשׂ מַעֲבָדָיו** : את מעשיו של הכוהן (סמיכות הנרדפים, דרך נוספת של פייטן זה למלא את טורי שיריו). **10 טַעֲנָם** : נשאם. **אֱהוִיָּה** : ישראל האהובים (על צורת הריבוי על דרך הסמיכות אצל אלעזר בירבי קליר ר' שם, עמ' 107–111). **11 בְּשִׁלְהוּבֵי** : בשלהובים, כלומר בהעלאת שלהבת.

11. ר' שולמית אליצור, בתודה ושיר: שבעות לארבע הפרשיות לרבי אלעזר בירבי קליר, ירושלים תשנ"א, עמ' 41. ביאור הדברים: אני (עם ישראל) ביקשתי לחסות בצלו של הקב"ה (המכונה "אשכול איווי תאוות כל נפש", על שום הפסוק "אשכול הכופר דודי ליי" [שיר השירים א, טו], ומשום שהכול מתאוים ומצפים לו).

12. מתוך השבעתא "ראשון אימצת לפרח שושנים", שם, עמ' 99. "ראשי תנינים אשר על גבי חורשים" הוא כינוי לאומות העולם המשעבדות את ישראל, על שום תהלים עד, יג ("שברת ראשי תנינים על המים") ותהלים קכט, ג ("על גבי חרשו חורשים"). "בזה חודש" הוא חודש ניסן, שלכבודו נכתב הפיוט.

13. מתוך "אומץ אדירי כל חפץ"; ר' דניאל גולדשמידט, מחזור לימים הנוראים לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, א, ירושלים תש"ל, עמ' 162. כוונת הפייטן היא שהקב"ה דימה את אדם הראשון למלאכים.

טובה לה טוב הוספת¹⁴. בכל המקומות הללו, וברבים הדומים להם, מטרת השימוש במשפטי הייחוד שונה מזו של ר' אלעזר בירבי קילר, והוא נועד באמת להבליט את המתבקש לפייטן על פי תוכן הפיוטים, ולא לפתור בעיות שבמלאכת השיר.

ואכן, משוררים טובים ידעו לנצל את משפט הייחוד ניצול מופלא. אסיים בדוגמה לניצול תבנית תחבירית זו במרכז שירה מרוחק בזמן ובמקום מן המרכזים הפייטניים שבמזרח, ונעבור לעיין באחד משירי הים המפורסמים של ר' יהודה הלוי. בשיר "התרדוף נערות אחר חמישים"¹⁵ המשורר מעמיד את אחד התיאורים העזים ביותר של סערת ים, והרי חלק קטן ממנו:

יָמֻטוּ וְיָנוּטוּ קָלָעִים, / יָנוּעוּ וְיָזוּעוּ קָרָשִׁים,
יָיֵד רוּחַ מְצַחֶקֶת בָּמִים / כְּנוֹשְׂאֵי הָעֶמְרִים בְּדִישִׁים,
וּפָעַם תַּעֲשֶׂה מֵהֶם גְּרָנוֹת, / וּפָעַם תַּעֲשֶׂה מֵהֶם גְּדִישִׁים,
בָּעֵת הַתְּגַבֵּרָם – דָּמוּ אֶרְיוֹת, / וְעַת הַחֲלָשָׁם – דָּמוּ נַחֲשִׁים,
וְרֵאשׁוֹנִים – דָּלָקִים אַחֲרוֹנִים / כְּצַפְעוֹנִים וְאֵין לָהֶם לַחֲשִׁים.

בבית הראשון בא תיאור התנודה וההתמוטטות של חלקי האנייה. בקטע שבהמשך מתוארת הרוח המניעה את גלי הים ומסעירה אותם. בשני בתים מתפתח הציור של הרוח המשחקת במים כנושאי העומרים בעת הדיש, השוטחים את התבואה בגורן או עורמים אותה בגדיש לפי החלטתם. הגורן מסמלת את הים השטוח, שגליו נמוכים, ואילו הגדיש את הגלים המתרוממים לגובה רב. בדרך השרשור הרעיוני המשורר ממשיך ומדמה את הגלים הגבוהים לאריות, אך מפתיע אותנו בדימוי הגלים הנחלשים לנחשים מסוכנים. גם הים השטוח אינו מסמל אפוא שקט אמתי, וגם בו חבויה סכנה.

הבית האחרון הוא עיקר עניינו כאן. בבית זה מתוארת רדיפה, אולם מי רודף אחרי מי? המשפט "וְרֵאשׁוֹנִים דָּלָקִים אַחֲרוֹנִים" מעמיד לפנינו קודם כול את הראשונים (הם הגלים הגבוהים), ובקליטה ראשונית שלו נדמה שהם הרודפים אחרי האחרונים (הגלים הנמוכים). אך מתברר שלפנינו משפט ייחוד ולמעשה נושאו התחבירי הוא **אחרונים**, ולפיכך האחרונים הם הדולקים אחרי הראשונים.

14. פתיחת הקדושתא הקלירית לשמיני עצרת. ר' דניאל גולדשמידט ויונה פרנקל, מחזור סוכות, שמיני עצרת ושמחת תורה לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ירושלים תשמ"א, עמ' 376. ביאור הקטע: **ביום טובה** (על שום קהלת ז, יד – "ביום טובה היה בטוב" – שנדרש בכמה מקומות על שמיני עצרת) הוספת עוד טובות לעם ישראל, המכונה **אחות אשר לך כספת** ("אחות" על שום שיר השירים ה, ב: "פתחי לי אחתי רעיתי", והמדרש "לא זו מחבבה עד שקראה אחותי" [שמות רבה נב, ה ועוד]; "אשר לך כספת" פירושו: שרצית ובחרת בה).

15. חיים בראדי, דיואן יהודה בן שמואל הלוי, ספר שני, ברלין תר"ע, עמ' 160.

הטשטוש בין הנושא התחבירי לנושא ההגיוני, המצוי בכוח בכל משפט ייחוד, מכוון כאן, והוא נועד להגביר את הרושם של הסערה שבה נדמה כי הכול רודפים אחר הכול וליצור תחושה של מערבולת בלתי נשלטת. בעזרת התחביר המשורר ממחיש אפוא דבר קשה להמחשה במילים: ים סוער.

ניסיתי לפתוח כאן כמה שערים אשר אפשר להציץ דרכם אל עולמם העשיר של הפייטנים והמשוררים העברים בימי הביניים על בסיס העיון בלשונם. נגעתי במבחר קטן של נושאים, וגם להם לא הבאתי אלא דוגמאות בודדות. אולם אלו לא ללמד על עצמן יצאו, אלא ללמד על כלל דרכי הלשון של המשוררים יצאו: להודיע שאין להסתפק בתיאורן הטכני, אלא יש לעשותן בסיס לשאלות פואטיות. בדרך זו יסייע העיון הלשוני להתקרב להבנת סודה של היצירה השירית ולעמוד על מהותה.